

ГЛАВА 1

ВЪВЕДЕНИЕ. ВЪЗХОД И ПАДЕНИЕ НА СОЦИАЛНИТЕ ДИКТАТУРИ

Комунистическите режими въплъщават концепцията за „икономика на дефицита“¹. Стандартното разбиране е, че тези режими не се стремят да задоволят потребителските очаквания на населението², а вместо това управляват чрез репресии. Това широко разпространено схващане се оспорва както от по-ранни студии, които подчертават намаляването на репресиите в следсталинистките диктатури³, така и от по-късни изследвания на социалистическия обществен договор⁴, които установяват, че гражданите запазват лоялността си към системата, докато тя задоволява техните сравнително скромни потребителски нужди, които в тази книга са широко дефинирани и включват осигуряването на стабилни работни места, жилища, социални придобивки и което е особено важно, потребителски стоки на достъпни цени. Крахът на комунистическите режими роди революционното отваряне на архивите, което позволи на учените да оценят доколко са валидни аргументите, разработени преди получаването на достъп до първичните източници от комунистическите режими. Неотдаващите изследвания базирани върху архивни източници потвърждават предположенията на по-ранната литература относно значението, което комунистическите системи придават на потребителските очаквания на населението и тяхното удовлетворяване⁵. Изследванията на „социалните диктатури“ (Jarausch 1999) по този начин затвърждават проникновеното наблюдение на Вацлав Хавел, че късният социализъм „се появява на терена на *историческата среща между диктатурата и потребителското общество*“ (vyrostl na půdě historického setkání diktatury s konzumní společností)⁶.

Настоящата книга разширява изводите на тези изследвания, като се фокусира върху няколко взаимосвързани въпроса, които ни позволяват да хвърлим светлина върху политическата логика на социалистическото потребление. По-конкретно тя се съсредоточава върху следните неразрешени проблеми: кога комунистическите режими започват да обръщат внимание на потребителските очаквания на населението; как установяват какви са тези очаквания; как се опитват да ги задоволят; и как тяхната неспособност впоследствие да овладеят тези очаквания увеличава вероятността от крах на системата. Идентифицирайки един извънелекторален механизъм за включване на гражданите в авторитарното управление, книгата дава принос към три типа литература: изследванията на социалната държава в условията на автокрация⁷, литературата за икономическите шокове и демократизацията⁸, както и в по-широк смисъл – бързо разрастващата се литература за устойчивия авторитаризъм⁹.

Основният аргумент на книгата е, че има два типа управление в условията на комунистически режим: единият предполага високо ниво на репресия, докато другият се проявява в среда със слаба репресия. Управлението с интензивни репресии е *ad hoc* и ретроспективно, докато управлението с ниска степен на репресии е прогнозно и ориентирано към бъдещето. Способността на еднопартийните комунистически режими да управляват на базата на условното съгласие (вместо чрез репресии) зависи от това, дали са успели да изградят социална диктатура (*Fürsorgediktatur*)¹⁰, която предполага скъпо струващи ангажименти за социални разходи и икономически сковаващи субсидии, насочени към поддържане на стабилността на потребителските цени. В този ред на мисли преференциалната търговия със СССР е от особено значение за жизнеспособността на системата в Източния блок. Важно е да се подчертае, че макар и изграждането на социална диктатура да може да стабилизира комунистическото управление в краткосрочен план, впоследствие разходите по поддръжката на системата са толкова високи, че могат да доведат режима до ръба на банкрута, особено ако външният благотворител оттегли своята

подкрепа. В България и в целия Източен блок лоялността на населението се формира върху основата на реални икономически резултати, което води до масови недоволства при стагнирането на социалната система през 1980-те години в резултат от двойното въздействие на намаляващите съветски субсидии и отрязания достъп до западно кредитиране.

Тъй като се съсредоточава върху това, как изграждането на социална диктатура допринася за стабилността на режима, тази книга се отдалечава от стандартните теории на управлението в авторитарните режими, които се фокусират върху удовлетворяване на потребностите на тази част от управленския елит, която съставя т. нар. „селекторат“ (т.е. висшата партийна номенклатура в българския контекст). Масите заемат важно място в управленската логика на социалната диктатура. Следователно, макар че книгата признава потребността на властимащите да си осигурят подкрепата на селектората, нашата хипотеза е, че комунистическите режими гледат много сериозно и на осигуряването на обществена подкрепа посредством оценка и удовлетворяване на масовите потребителски очаквания. Нещо повече, тези очаквания мотивират и управленските съображения на реформаторски настроените членове на самия селекторат в процеса на разпад и крах на режима. Тези, които са вътре във властта, получават информация, която се събира през различни канали, но анализът на сигналите и оплакванията от гражданите си остава основният метод за извличане на достоверна информация за потребителските очаквания. Тъй като агрегираните данни от гражданските сигнали измерват нивата на народното доверие в системата¹¹, властимащите могат да ги използват, за да оценят популярността на властта. По-конкретно, стратегически мислещите членове на селектората интерпретират спада в жалбите на гражданите като индикатор за необходимостта да подготвят изходна стратегия и да се обърнат срещу държавния и партиен лидер.

Това изследване хвърля светлина върху произхода на институциите, които предоставят на висшето ръководство информация относно обществените нагласи. Книгата подхожда към тази проблематика, разглеждайки случая на комунистическа България в сравнителна перспектива. Изследването разчита предимно на богатата изворна база на Централния държавен архив (ЦДА) и архива на Държавна сигурност (Архив на Комисията за разкриване на документите и обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия [АКРДОПБГДСРСБНА] и Архив на Министерството на вътрешните работи [АМВР]). Изследването потвърждава направените преди 1989 г. научни хипотези относно произхода на социалното недоволство в условията на социализма и стойността, която гражданите придават на удовлетворяването на своите потребителски предпочитания посредством официални и неофициални канали¹². Нещо повече, настоящият проект е първата цялостна монография за политиката на социалистическо потребление в комунистическа България, появила се след 1989 г.¹³ То се присъединява към един растящ корпус от изследвания на близкото минало, фокусирани върху всекидневието на обикновените граждани в условията на зрелия социализъм в България¹⁴. Потреблението си остава слабо изследвана област в анализите на комунистическия период, особено в сравнение с проблеми като репресиите, следенето и ролята на политическите и интелектуалните елити, всеки един от които е генерирал значителни мемоари, интервюта, сборници с архивни материали и научни изследвания.

Тази книга се фокусира предимно върху това, как непрогнозираните кризи могат да доведат до създаването на институции, които да предоставят на ръководните кадри изпреварваща информация за назряващото обществено недоволство. Както твърдя и на друго място¹⁵, комунистическите системи разграничават откритото (видимо изразеното) от латентното недоволство. А според вижданията на вътрешните хора на властта, откритото

недоволство произтича от нерешените проблеми, предизвикали латентно недоволство¹⁶. На свой ред незадоволените потребителски очаквания са основния генератор на латентно недоволство¹⁷. Според това разбиране на властимащите, което се оформя постепенно, докато комунистическите режими оцеляват и черпят поуки от различни неочаквани кризи, създаването на институциите за оценка на потребителското недоволство (и използването на събираната от тях информация за неутрализиране на това недоволство) е особено важно за поддържането на стабилността на режима¹⁸.

В книгата се развива тезата, че съвкупните вътрешни и международни кризи през първата половина на 1953 г. принуждават българската партия-държава да се съсредоточи върху успокояването на вълненията посредством удовлетворяване на потребителските очаквания на населението. Периодът от втората половина на 1953 до 1962 г. се характеризира с все по-ясното осъзнаване (засилено от кризите в Унгария и Полша през 1956 г.) на факта, че оценката и удовлетворяването на обществените потребителски очаквания може да се окаже основно средство за постигане на стабилност на режима. Затварянето на Ловешкия лагер през 1962 г. отбелязва края на десталинизацията и невъзвратимостта на прехода към управление с ниско ниво на репресии, което позволява изграждането на институциите, необходими за систематичното събиране на информация за общественото недоволство. Тези институции до голяма степен са създадени преди 1968 г., но чехословашката криза помага, за да се убеди ръководството, че информацията за потребителските очаквания, която генерират, трябва да се използва активно за предотвратяване на изразенията на масово, дестабилизиращо системата недоволство, подобно на разразилото се в ГДР и Чехословакия през 1953 г., в Полша и Унгария през 1956 г. и пак в Чехословакия през 1968 г. Макар че вътрешните политически процеси също играят роля в осъзнаването на това, колко са важни обществените потребителски очаквания от страна на властимащите в България, основният стимул идва от външните кризи, обзели различни страни от Източния блок от 1953 до 1968 г.

Общественият договор и условното съгласие в социалните диктатури

Тезата за обществения договор е разработена от учените в края на 70-те години и началото на 80-те години в контекста на опитите да се анализира един привиден парадокс: Източният блок преживява период на безпрецедентна обществена стабилност въпреки осезаемото намаляване на репресиите¹⁹. Тази емпирична реалност не може да се съвмести с все още доминиращата теоретическа парадигма на тоталитаризма, която не позволява възможността комунистическите еднопартийни системи да съществуват, без да прибегват до масови репресии. Приносът на теорията за обществения договор е обяснението на стабилността като следствие от фундаменталната мълчалива сделка между системата и населението: гражданите остават пасивни докато системата им предоставя облаги като работни места, жилища, социални услуги и потребителски стоки. Тази пасивност намалява необходимостта да се управлява посредством рутинно прилагане на тоталитарни репресии. Друг принос на изследванията за обществения договор е, че те идентифицират един от важните фактори за евентуалния разпад на комунистическите режими в Източна Европа, а именно увеличаващата се неспособност на тези режими да изпълняват своите задължения по обществения договор, която кара гражданите да се чувстват в правото си да се включват в протести срещу режима. Тези протести издигат искания за социални облаги и граждански права, които не могат да бъдат удовлетворени, а това допринася за имплозията на режимите.

Тезата за обществения договор генерира много противоречия при възникването си. А сега, след преминаването на почти три десетилетия от падането на Берлинската стена,

учените могат да преразгледат концепцията от историческа дистанция. На друго място съм писал по няколко взаимосвързани въпроса, които имат връзка с нашата оценка на теоретичната стойност на тази концепция както преди, така и след 1989 г. Основният въпрос е дали теорията за обществения договор, която е разработена без достъп до материали, осветляващи вътрешната логика на управлението в еднопартийните комунистически режими, долавя акуратно отношенията между държавата и обществото в централно планираните икономики. С такива документи вече разполагаме, а това ни позволява да демонстрираме факта, че комунистическите режими се чувстват обвързани с обществения договор в голяма степен по начина, предположен от литературата по въпроса²⁰. Продължавайки тази линия на изследване, настоящата книга твърди, че социалният договор формира базата на условното съгласие в социалните диктатури, а именно в условията на зрелите комунистически режими гражданската пасивност зависи от способността на системата да удовлетворява потребителските очаквания.

Трябва да отбележим, че социалистическият обществен договор не се вписва в идеята на Русо, според която общественият договор се сключва между две равнопоставени страни. В авторитарните общества едната страна (властимащите) несъмнено има надмощие върху другата. Но това не значи, че масите са безсилни. Те протестират, чрез което принуждават властта да направи отстъпки в социалната област. Споразумението между режима и масите обвързва и двете страни (режимът е длъжен да осигурява социални блага, а масите да не се бунтуват) и по този начин функционира като договор. При неизпълнение на сделката и двете страни са в правото си да предприемат нов тип поведение: масите могат да протестират, ако не им се осигуряват блага, докато режимът може да използва репресии, ако се появят протести въпреки задоволителното осигуряване на социални услуги.

Теоретично ние настояваме за по-нюансирана концептуализация на субектността (*Eigen-Sinn*) на масите в условията на автократия – концептуализация, която отива отвъд крайностите на репресията и съпротивата и се отнася сериозно към съществуването на широка гама от обществени нагласи в т. нар. „консенсусни диктатури“ (*Konsens-Diktaturen*), които включват лоялността (*Anpassung*), пасивността и верноподаничеството, но също така истинска или условна подкрепа за авторитарното управление²¹. Изследователите на източноевропейския комунизъм са разработили концепцията за „допускащата участие диктатура“ (*participatory dictatorship*), за да отразят емпиричната реалност на комунистическите режими, които активно насърчават различни форми на гражданско участие в политиката²². Някои видове участие са, разбира се, принудителни, като например всеобщото присъствие на масови прояви или задължителното гласуване на избори²³. Но други от тях са доброволни, като например членството в комунистическата партия (за разлика от членството в ОФ, в Комсомола или в профсъюзите). Принудителното участие е описано от други като „публична симулация“ или „престорена лоялност“²⁴. Тя може постепенно да подкопае диктатурите, създавайки широко споделяно възмущение от предприеманите от тях мерки. В контраст на това доброволното участие, макар и ограничено по диапазон, служи за обвързване на гражданите към режима, а чрез този процес може да генерира „мълчалив минимален консенсус“ в полза на комунистическата диктатура²⁵. Подчертавайки значението на гражданската субектност в осъществяването на социалистическия обществен договор (особено чрез доброволното подаване на сигнали относно проблемите в неговото изпълнение), това изследване обогатява разбирането за лоялността и съгласието в условията на комунистическата система.

Макар и да се базира основно върху западните теории за обществения договор, настоящото изследване се вписва и в разбиранията на българските изследователи за негласното обществено споразумение, което един смекчен комунистически режим сключва с масите в търсене на модус на съжителство по времето, когато откритият терор остава в

миналото²⁶. Идеите за негласно обществено споразумение (делка)²⁷, консенсус²⁸, и „една диктатура, която за мнозина е, ако не приемлива, то поне поносима“ са много близки с основните аргументи на настоящата книга²⁹.

Политическата логика на социалните диктатури

Едно от ключовите понятия в тази книга е неологизмът *Fürsorgediktatur*³⁰, който по принцип не е точно преводим на български. Според Немско-българския речник *Fürsorge* значи „грижи“, „социални грижи“, „обществено подпомагане“³¹. Това предполага, че най-точният превод на *Fürsorgediktatur* е „социално-обгрижваща диктатура“. Вместо този сравнително тромав израз, в настоящето изследване използвам „социална дикатура“³². Той предава точно характера на режима в зрелите (постсталинистки) комунистически общества, които са характеризирани от на пръв поглед парадоксалната комбинация от обгрижване (в социалната област) и репресии (в политическата). Масите имат субектност, но тя е ограничена до възможността да заявят чрез оплакванията своето несъгласие с изпълнението на социалистическия обществен договор. Когато в самия край на своето съществуване режимите са в невъзможност да задоволят потребителските очаквания на гражданите и разширяват субектността в политическата сфера по време на перестройката, резултатът е разклащане на устоите на цялата система (повече за този процес виж в Глава 5). Субектността в условията на авторитаризъм може да съществува в три конфигурации: много ограничена и само в социалната сфера (като например в Нацистка Германия, в която оплакванията на гражданите по въпросите на потреблението са доста редки)³³; доста широка, но само в социалната сфера (в комунистическите режими); и съществуваща едновременно и в социалната, и в политическата сфера (в конкурентните авторитарни режими, като съвременна Русия или Мексико преди демократизацията през 2000 г.). Както отбелязваме в Глава 7, в конкурентните авторитарни режими оплакванията са далеч по-редки отколкото в комунистическите режими. Това се дължи основно на факта, че субектността в политическата сфера води до по-занижени очаквания на населението по отношение на режима в сферата на потреблението.

Каква е логиката на появата на социалните диктатури? Макар те да могат да възникнат в отговор на външни заплахи (както в Куба, където средствата за социално подпомагане се изразходват стратегически за печелене на народната подкрепа след инвазията в Залива на свинете през 1961 г. и налагането на търговски санкции от САЩ през 1962 г.), типичният модел предполага реагиране на вътрешни заплахи спрямо стабилността на режима. В ГДР и СССР социалните диктатури биват създадени в отговор на неочакваните дестабилизиращи системата масови протести, породени от увеличението на цените и трудовите норми (в България имаме комбинация от недоволства вътре в страната и реакция на вълнения в други държави от Източния блок). Тези протести внушават на ръководството, че потреблението и недоволството са интимно свързани в условията на комунистическата система. За да се реагира на недоволството, е необходима двойна стратегия: увеличаване на социалните облаги и засилено събиране на информация, което да позволи на властта да предусеща бъдещите изригвания на недоволство.

Архивите на комунистическия режим разкриват, че елитът по време на социализма разграничава два вида несъгласие: открито и латентно³⁴. Откритото несъгласие включва публични актове на опозиция, като например разпространяването на листовки срещу режима, създаването на нелегални граждански образувания и участието в непозволен протести и демонстрации, докато скритото (латентно) недоволство се ограничава до лично неудовлетворение, което обикновено се поражда от неспособността на системата да изпълнява своите преразпределителни задължения спрямо населението. Властимащите съзнават, че латентното недоволство може да възникне вследствие неудовлетворените

очаквания за политически отстъпки, но са убедени, че тези очаквания могат да бъдат потискани посредством облекчаване на репресиите и увеличаване на бюджетните разходи за потребителски стоки, облаги и услуги. Лидерите смятат, че двата типа недоволство са свързани и че възникването на открито недоволство определено отразява неумението да се идентифицира и неутрализира назряващото латентно недоволство посредством отстъпки в преразпределението. По този начин институциите на социалната диктатура се очертават като решение на проблема за проследяването и реагирането на латентното недоволство преди то да се трансформира в дестабилизиращо системата отявлено недоволство.

Авторитарните лидери, които искат да оценят общественото недоволство, са изправени пред фундаментален проблем: трудното събиране на надеждна информация. Най-напред идентифицирано в класическата литература за тоталитаризма³⁵, това препятствие е основно предизвикателство за властта в условията на диктатура. Фридрих и Бжежински твърдят, че при липсата на информация гражданите не могат да се вдигнат на бунт единствено поради системното използване на повсеместен терор³⁶. Репресиите допълнително усложняват информационния проблем, тъй като гражданите в автократиите не желаят да разкриват истинското ниво на подкрепа за режима поради страх, че евентуалната критика би предизвикала репресии³⁷. Вместо да показват, че са против системата, гражданите започват да фалшифицират своите нагласи, което се изразява в неохотното им участие в ритуални актове на публична симулация³⁸ като задължителните масови чествания, манифестации и избори. Фалшифицирането на нагласите прави диктаторите фундаментално несигурни поради неспособността им да установят истинското ниво на подкрепа, която ги изправя пред неопределимия риск да бъдат свалени посредством революция или преврат³⁹. Тъй като диктаторите, които репресират, усещат по-висока степен на несигурност от тези, които не репресират⁴⁰, логично е репресията не само да не разреши информационния проблем, а всъщност да съкрати жизнения цикъл на диктатурата. Въпреки това някои диктатури се оказват особено трайни (комунистическите режими са най-устойчивия тип недемократичен режим, появил се след Първата световна война)⁴¹, което подсказва, че те са намерили начин отчасти да разрешат информационния си проблем.

Аргументите относно последствията от фалшифицирането на нагласите върху управлението се градят на хипотезата, че авторитарните лидери са неспособни да създават канали за овладяване на информационния проблем⁴². В контраст на това нашето изследване твърди, че широка гама бюрократични формирания в условията на автократия могат да бъдат мобилизирани, за да събират необходимата информация за обществените настроения. Тъй като те контролират тези бюрокрации, авторитарните лидери получават достъп до данни, които им позволяват да оценяват мащаба на проблема и да правят опити да го смекчават. По този начин лидерите на тоталитарните режими активно създават каналите, които ще им позволят да получават информация за обществените настроения по принцип и конкретно за потребителските очаквания.

Какви могат да бъдат тези канали? Един вид специализирана литература, която се занимава с този въпрос, са новите изследвания на електоралните авторитарни режими, които показват как състезателните избори могат да предоставят информация на властимащите относно нивото на обществена подкрепа⁴³. Съществуват и изследвания, определящи протестите като втори канал за предаването на информация относно нивата на недоволство на ръководството в недемократичните режими, като една неотдавнашна студия твърди, че китайското правителство насърчава протестите поради неспособността си да събира информация за недоволството по други канали⁴⁴. Трета линия на изследвания се фокусира върху съдържанието на новините, публикувани в комерсиализираните медии в Китай след събитията на площад „Тянанмън“ през 1989 г., както и върху наблюдаването на социалните медии като ценен източник на информация за общественото недоволство⁴⁵.

Настоящото изследване излага тезата, че макар и да предават информация за общественото недоволство, изборите, протестите и комерсиализираните медии не функционират като основни канали за събиране на информация в комунистическите автокрации. Това не означава, че властта не извлича данни за проблемите на управлението чрез тези канали⁴⁶. Но управляващите не ги налагат активно като решение на информационните си проблеми, защото всички тези канали имат потенциала да породят криза в системата, вместо да подпомогнат овладяването на недоволството. По отношение на изборите опитът на Полша през 1989 г. демонстрира как състезателните избори могат да предизвикат крах на режима. Източна Европа също илюстрира как неовладените масови протести могат да вкарат системата в състояние на нестабилност, а в крайна сметка и на колапс⁴⁷. Комерсиализираните медии и интернет също представляват опасност, защото, доколкото по тях се предава информация относно недоволството, те подкопават стабилността, предлагайки на недоволните граждани координационен механизъм (това потвърждава проникновеното наблюдение на Куран)⁴⁸. Например либерализацията на съветските медии по време на преустройството ускорява краха на системата, като разкрива пред гражданите колко широко разпространено е недоволството от комунистическата партия.

Друго ограничение на каналите, анализирани в новите изследвания, е, че те не представят индикатори за латентното недоволство. Включването в протестна акция е отявлен обществен акт на недоволство, докато увреждането на бюлетината или пускането на отрицателен глас дава ясен сигнал за опозиция. Вестникарските репортажи за обществени проблеми или постингите в социалните медии относно масови инциденти също така помагат за регистрирането на откритото несъгласие. Колкото и да е полезна подобна информация, комунистическите режими ценят повече сведенията за разпространението на латентното недоволство. Причината е, че те разбират появата на отявлено недоволство като провал в установяването и уталожването на латентното недоволство. Нещо повече, откритото недоволство, особено когато е широко разпространено, изисква или значителни отстъпки, или масирани репресии, като и двете са твърде скъпи инструменти за управление. От гледната точка на комунистическия режим информацията за латентното недоволство позволява възприемането на по-гъвкава управленска стратегия, включваща селективни репресии и целенасочени преразпределителни отстъпки.

Събиране на информация за потребителските очаквания от комунистическите режими

Информацията е основен фактор за ефективното функциониране на една социална диктатура, тъй като тя позволява съобразяването на социалните разходи с обществените очаквания (като освен това спомага за ефикасното насочване на селективните репресии). Информацията за нагласите на гражданите или се извлича принудително, или се предоставя доброволно. Успешното ѝ събиране изисква както намаляване на репресиите (за да се облекчат страховете на населението и да се подпомогне предаването на сведения), така и увеличаване броя на кадрите, които събират и преработват информация (и източногерманската ЩАЗИ, и българската ДС разширяват своя персонал паралелно с намаляването на репресиите)⁴⁹. Едно нововъведение в следенето на латентното недоволство е събирането на слухове посредством изпращането на информатори да стоят по опашки (които са дълги и бавно движещи се, поради което са подходящо място хората да изразят своите недоволства). Този метод още се използва в Куба, където оцеляването на системата за разпределение на хранителни стоки чрез купони означава, че кубинците прекарват много часове всяка седмица в стоене по опашки, позволявайки по този начин на информаторите да регистрират „спонтанното обществено мнение“ (*opinión espontánea*)⁵⁰. В

България слуховете отразяват широко разпространените безпокойства на населението, свързани с повишаване на цените на основните хранителни продукти и домакинските потреби⁵¹, увеличаването на пенсионната възраст⁵², както и ограничаването на етнолингвистичните права на малцинствата⁵³. Друго нововъведение е използването на социологическите анкети, които се провеждат от 60-те години насетне от социолози, работещи във вестници, радиостанции, научно-изследователски институции, институти за изследване на младежта и дори в институти за социологически проучвания към ЦК⁵⁴. Социологическите анкети имат ограничена полезност поради това, че гражданите често фалшифицират своите нагласи⁵⁵. Когато това фалшифициране свива своя ареал по време на преустройството, социологическите проучвания демонстрират почти незабавно, че гражданите са неудовлетворени от жизнения си стандарт, недостига на потребителски стоки и разпространението на корупцията⁵⁶.

От гледна точка на комунистическите режими проблемът с принудително извличаната информация е двойствен. От една страна, гражданите принципно разбират, че информацията се събира против тяхната воля. Тъй като това става в условията на авторитарна система, съществува немалка вероятност гражданите да фалшифицират своите нагласи, за да се харесат на събиращите информация и да избегнат ответни мерки. По-сериозна загриженост представлява фактът, че задължителното събиране на информация не обвързва гражданите с режима, тъй като те не могат да очакват индивидуализирани облаги срещу предоставянето на точна информация, на каквито могат да се надяват, когато подават жалби. Тези недостатъци на принудително събираната информация повишават важността на това хората да се чувстват мотивирани да предоставят доброволно информация.

Жалбите на гражданите служат като единствен канал за доброволно предоставяне на информация в комунистическите режими. Според оценката на самата комунистическа партия жалбите функционират като „барометър на общественото мнение“⁵⁷, което може да разкрие обществените нагласи във връзка с проблемите на управлението в условията на късния социализъм, като по този начин се преодолява недостига на информация относно това, как обикновените граждани възприемат функционирането на системата. А тъй като представляват спонтанно изразени конкретни апели за услуги или придобивки вместо кухи ритуални демонстрации на вярност към партията, жалбите представят информация, която едва ли е обект на фалшифициране на нагласите.

Анализът на жалбите ни позволява да направим един общ теоретически извод относно доброволното предоставяне на информация за латентното недоволство на населението във времето на комунистическата система. Жалването в условията на комунистическата власт почива на доверието, че държавата ще приеме гражданския сигнал с необходимата сериозност – това съответства на аргумента на Хиршман, че „лоялността предотвратява дезертирането на хората от системата и активизира техния глас“⁵⁸. Верността към комунистическите режими обаче се намира в зависимост от реагирането на жалбите. На свой ред, тъй като реагирането се извършва по-лесно в условията на централно планиране (при което държавата контролира повече ресурси), доброволното предоставяне на информация е най-вероятно да се прояви при централизирана система на разпределение на ресурсите. Това е една от причините Китай, който започва своята раздяла с централното планиране в края на 70-те години, никога да не създаде цялостна национална система за системно събиране и анализ на информацията за обществените нагласи, изразени в жалбите, каквито системи възникват в източноевропейските страни.

В обобщение тезата на нашето изследване е, че комунистическите режими създават социални диктатури вследствие на неочакваните дестабилизиращи системата вътрешни или

външни шокове. Те използват социалните разходи за предотвратяване на трансформирането на латентното в открито недоволство. Макар че тази система е в състояние да стабилизира комунистическата власт за известно време, нейната дългосрочна жизнеспособност зависи от достъпа до значителни ресурси, необходими за покриване на социалните разходи, които да задоволяват непрестанно растящите потребителски очаквания. Когато комунистическите режими губят подкрепата на своя основен търговски партньор, стабилността на социалните диктатури (както и на самата система) е под заплаха, както се демонстрира от случаите на ГДР и България. Ситуацията става още по-опасна, когато към влошените търговски отношения с основния партньор се добави и външната дългова криза. Режими, които имат изобилни запаси от легитимност (като Куба, където антиамериканският национализъм крепи братята Кастро през 90-те години), могат да преживеят скъсването на търговските отношения с основния търговски партньор. Трябва да изтъкнем, че социалните диктатури като Китай, които се радват на систематично високи нива на растеж, разполагат със значителна способност да поддържат стабилността на режима дори и при липсата на добре функционираща система за анализ на гражданските сигнали. Тези аргументи ще бъдат обект на по-детайлна разработка в емпиричните глави на изследването.

Източници

Настоящото изследване ползва разнообразни източници. Най-важните от тях са недостъпните в миналото документи на ДС и на комунистическата партия. Централният държавен архив (ЦДА), архивът на МВР (АМВР) и архивът на Комисията по досиетата (известен като АКРДОПБГДСРСБНА) представляват информационна съкровищница по отношение на функционирането на комунистическия режим в общ план и по-конкретно като изворов материал за системите за събиране на информация. Документите в ЦДА са разсекретени за целия период на комунистическото управление, от 1944 до 1990 г. включително. Материалите в АКРДОПБГДСРСБНА са достъпни за периода 1944-1991 г. включително. Богатата колекция от материали на АМВР ни предоставя безпрецедентен поглед върху функционирането на Държавна сигурност, която следи общественото недоволство и предоставя на ръководството сведения, които впоследствие се използват, за да подплатят управленските решения. Най-ценни от тези документи са картотеките на Централното информационно-оперативно управление (ЦИОУ), което предоставя секретни и свръхсекретни сведения на висшето ръководство и подготвя българския еквивалент на *President's Daily Brief*⁵⁹. В контраст с последния, който е фокусиран почти изцяло върху международната политика (освен въпросите на контратероризма), българските документи предоставят седмични (а по време на криза и всекидневни) разузнавателни данни на висшето ръководство, свързани предимно с вътрешните политически процеси. Документите от този тип не са систематично анализирани в научната литература. Те ни дават един привилегирован поглед върху информацията относно общественото недоволство, която се предоставя на ръководството.

Не по-малко важни са големите фондове на ЦДА, съдържащи архива на БКП, включително секретни и свръхсекретни документи, формиращи част от секретния партиен архив (Фонд 1Б). Тези документи ни позволяват да пресъздадем управленската методика на българското Политбюро. Особено ценен сред тези документи е архивът на Информационно-социологическия център (ИСЦ) на ЦК (Фонд 1Б, опис 55), който до 2000 г. се смяташе за изгубен, но след това по случайност е намерен при ремонт на сградата на ЦДА. ИСЦ провежда проучвания на общественото мнение, следи обема и характера на жалбите на гражданите, наблюдава средствата за масова информация и систематично разработва предназначени за ръководството сводки относно злободневните проблеми. Сводките на центъра имат ограничено разпространение и са предназначени единствено за

очите на висшето ръководство. Тези документи ни позволяват да възпроизведем типовете информация, получавана от Политбюро; други части на партийния архив подсказват какви решения са вземани въз основа на тази информация. В своята съвкупност ЦДА и АКРДОПБГДСРСБНА ни дават безпрецедентен поглед към организациите, събирали и агрегирали информацията, като по този начин ни позволяват теоретически да осмислим нейната роля за управлението в условията на комунизма. Тези документи са пропити и от езика на времето. Например сводките на ДС са изпълнени с „диверсии“ и „вражески елементи“, докато в секретните доклади на БКП се забелязва един друг, по-мек изказ, в който се срещат думи като „грижа“ и „тревога“ за народа.

Българските материали, формиращи сърцевината на настоящото изследване, се допълват от голям корпус китайски, съветски и източногермански архивни документи, позовавания на които се правят в целия текст и особено в Глава 6. Китайските материали включват няколкостотин държавни и партийни документи от 50-те до началото на 80-те години, събирани от автора по време на проведеното изследване в Шанхайския общински архив; широк корпус материали, публикувани за вътрешна информация (*neibu* 内部), а също така класифицирани (*mimi* 秘密) и дори секретни (*jimi* 机密) течения на периодични издания като *Cankao yaowen* (参考要闻), *Cankao xiaoxi* (参考消息), *Neibu canyue* (内部参阅), *Neibu qingkuang* (内部情况), *Qingkuang huibian* (情况汇编) и *Gaige neican* (改革内参) от 1949 г. досега; бюлетини на служби, които формират част от апарата за събиране на информация; корпус от списания за вътрешна употреба, предназначени за занимаващите се с жалбите служители като *Renmin xinfang* (人民信访) и *Minqing yu xinfang* (民情与信访); база данни за жалбите, конструирана чрез анализ на годишниците на всяка китайска провинция от 80-те години досега; база данни (създадена с помощта на моя научен асистент Жу Жанг) на 65 000 протеста, проведени между ноември 2013 и юни 2016 г.; сборници за вътрешна информация, съдържащи секретни държавни документи; и няколко интервюта.

Съветските материали са събирани предимно от архивите на Фонд 89 на КПСС и съветската държава; от материалите на Волконогов и колекцията на Рубинов в библиотеката на конгреса на САЩ; от документи на литовския КГБ в института „Хувър“ в Калифорния; както и от Държавния архив на Руската федерация (Государственный Архив Российской Федерации) и Фондацията „Горбачов“ в Москва. Тези материали са допълнени от сборници с публикувани архивни документи, най-ценна от които е серията *Совершенно секретно: Лубянка – Сталину о положении в стране 1922–1934*, която ни дава достъп до материали на ВЧК-ГПУ-ОГПУ от периода, когато се създава съветският апарат за събиране на информация. Източногерманските материали се състоят от партийни документи, събирани в *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der ehemaligen DDR im Bundesarchiv* (SAPMO) и документи на ЩАЗИ, достъпни в *Archiv des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR* (архивът BStU). Тези материали хвърлят светлина върху методите за събиране на информация, използвани от партията и органите по сигурността (ЩАЗИ). Особено ценни са сведенията на *Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe* (ZAIG) на ЩАЗИ, което е източногерманският еквивалент на ЦИОУ на българската ДС. Сведенията, предоставени от ZAIG на източногерманското ръководство, са достъпни в пълен обем за 1953, 1956, 1961, 1965, 1976, 1977, 1981, 1988 и 1989 г.⁶⁰ Съветските и източногерманските архивни материали се допълват от издания на научни изследвания на руски и немски, както и от проведени в Германия интервюта.

Освен тези източници, изследването разчита на първични материали от Куба (база данни за всички жалби на гражданите, публикувани във вестник „Гранма“ между 2008 и 2016 г., допълнени от корпус от сигнали, публикувани в други кубински печатни медии);

на архивни материали, събирани в архивите на Гоминдана в Тайпе (предимно изследователски доклади на Министерство на правосъдието за задграничната разузнавателна дейност на Китайската народна република [КНР] и ежедневни разузнавателни сводки [*Meiri qingbao zhaiyao* 每日情報摘要], представяни на Чан Кайшъ); на доклади с жалби от гражданите (*обращения*) в посткомунистическа Русия и на вторични материали, посветени на методите за събиране на информация в други недемократични режими. Случаите с Тайван и посткомунистическа Русия се дискутират в заключителната глава, която разширява тезите на книгата отвъд групата на комунистическите режими.

Два използвани селективно източника са мемоарите и интервютата⁶¹. При написването на тази книга бяха внимателно проучени над 100 мемоара на служители на разузнаването и водещи политически фигури в България, Източна Германия, Съветския съюз и Китай, като заедно с това бяха проведени 80 интервюта със събирачи и реципиенти на информация в България, Германия, Китай и Куба. Опасността при използването на такива източници е двойна: посветените на минали събития мемоари са обект на проблема, с който се занимава румънският филм за революцията от 1989 г. „12:08 източно от Букурещ“ (оригинално заглавие *A fost sau n-a fost?* – Това беше или не беше?), който включва както преднамерената загуба на памет, така и опортюнистичното измисляне на факти, за да паснат на съвременната политическа среда; освен това сложността на събирането, разпращането и използването на информация прави изключително трудно намирането на лица, които компетентно да дискутират разглежданите теоретично проблеми в настоящата книга. Поради тези причини, макар че сведенията от мемоарите и интервютата не се използват при разработването или проверката на основните тези на изследването, от време на време се прибегва до тях при анализа на някои детайли, свързани със събирането и рецепцията на информацията (особено когато те могат да бъдат потвърдени от произведени в държавния апарат материали).

Организация на изследването

Тази книга се състои от седем глави. Глава 1 представя преглед на съответната теоретична литература за социалистическото потребление и очертава една празнота в извършените досега изследвания: политическата логика на потреблението в условията на държавния социализъм не е анализирана в достатъчна дълбочина въз основа на архивни документи. Глава 2 предлага аналитичен преглед на произхода и еволюцията на каналите, използвани за събирането на информация относно потребителските очаквания в комунистическа България. Глави 3–5 представят конкретно изследване на появата, съзряването и краха на социалистическото потребление в комунистическа България. В Глава 3 се твърди, че българските власти осъзнават значимостта на идентифицирането на потребителските нужди на населението след появата на дестабилизиращите системата протести в България и Източна Германия през 1953 г. и в Полша и Унгария през 1956 г. Главата използва архивни материали на ДС и на комунистическата партия, за да проследи създаването на широка гама от институции, предназначени да извършват систематични оценки на потребителските очаквания на населението. Глава 4 разглежда начина, по който тези институции са функционирали през 70-те години – златното десетилетие по отношение способността на системата да оценява акуратно потребителските нагласи на населението и в общи линии да ги удовлетворява. Глава 5 изследва последното десетилетие на комунистическото управление в България, когато режимът разполага с изобилна информация за обществените потребителски очаквания, но е неспособен да ги задоволи поради икономическата стагнация, намаляването на съветските субсидии и увеличаващият се товар на външния дълг. Тази глава също така анализира как неспособността на режима да задоволи потребителските нужди на населението допринася за неговата нестабилност и впоследствие за краха му през 1989 г. Главата показва, че макар и да е много важен,

проблемът с потреблението не е единственият фактор, който допринася за рухването на системата. Глава 6 предоставя сравнителни данни за социалистическото потребление в СССР и ГДР, както и за възникването на постсоциалистическо потребление в Китай и Куба. Главата е базирана на първични източници на руски, немски, китайски и испански. Тя ни позволява да установим важни близости между социалистическа България и други останали в историята или и понастоящем съществуващи комунистически режими. Глава 7 прави заключения и предлага някои теоретични рефлексии за връзката между социалната стабилност и способността на комунистическите режими да задоволяват потребителските очаквания на населението. Тази глава предлага и кратък анализ на емпиричните измерения на изследваното явление отвъд конкретните случаи на комунистическите системи, като тезата е, че социалните диктатури съществуват в исторически случаи като Тайван под управлението на КМТ и перонистка Аржентина, както и в съвременни условия в Путинова Русия. И накрая главата твърди, че феноменът на социалистическата носталгия (*Ostalgie*) може да бъде обяснен поне отчасти с успеха на източноевропейските режими в изграждането на социални диктатури, които удовлетворяват относително добре скромните потребителски нужди на обикновените граждани. Сумарно заключителната глава на настоящото изследване ни позволява да видим както широкия географски обхват, така и съвременната адекватност на концепцията за социалната диктатура.